

УДК 172.15+172.4+82.09

ББК 83.3(2 Укр) 6

НАЦІОНАЛІЗМ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ У СИСТЕМІ ІСТОРІОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ІВАНА ФРАНКА

Р. Б. Голод

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури; м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-42; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

Статтю присвячено дослідженню проблеми Франкової рецепції ідеологем «націоналізм» та «інтернаціоналізм» як відповідних історіософських категорій з урахуванням еволюції системи світоглядно-філософських переконань письменника. Вивчається проблема ставлення І. Франка до діалектики «національного» й «інтернаціонального» в культурологічному, політичному, економічному та інших контекстах.

Ключові слова: націоналізм, інтернаціоналізм, історіософія, космополітизм, соціалізм, патріотизм, москвофільство, ментальність.

Діалектика «національного» й «інтернаціонального» постійно перебувала у полі зору історіософських зацікавлень Івана Франка. У статті з промовистою назвою «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» письменник метафорично формулює власне бачення значущості цих категорій у літературному процесі: «Кожний чільний сучасний писатель – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець, – являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт, намагається ввіссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань» [6, т. 31, с. 34]. Цю ж думку І. Франко практично повторює в «Історії української літератури»: «Кожда національна література – се в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин» [6, т. 40, с. 10]. А в статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» навіть може здатися, що Франко ставить під сумнів знамените Шевченкове «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля», бо, мовляв, «воля, свобода, коли має бути правдивою, повною волею у нас, мусить ґрунтуватися на волі межнародній, загальнолюдській» [6, т. 26, с. 162]. Однак тут-таки сам Франко себе і спростовує, солідаризуючись із Шевченком: «Бо неправда се, що каже д. Куліш, Що “правда одна, нема двох правд”: може бути, що абсолютна правда – одна, але тая на нещастя чи на щастя, нам не дана. А

дана нам тільки релятивна, зглядна правда, – а зглядних правд і справді може бути багато» [6, т. 26, с. 171].

У поглядах на національне питання І. Франко пройшов складний і неоднозначний еволюційний шлях розвитку, зрештою, як пройшов його за своїм Мойсеєм увесь український народ. Під впливом космополітичних і соціалістичних переконань М. Драгоманова молодий І. Франко теж захоплюється ідеалами всесвітнього братерства та рівності, що в стосунку до наших північних сусідів екстраполювалося у прийнятті «вічного» російського міфу про добрий народ (уособлення духовності) та поганого царя (уособлення несправедливої державної влади). Шовіністичні ідеї, загорнуті у блискучі соціалістичні позлітки, активно пропагували *тогочасні* провісники «русского мира». Пізніше, у 1906 році, у передньому слові до видання «Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм» І. Франко вже із сарказмом згадує: «Тямлю, як приїзжі до Львова російські соціалісти, бачучи наші дрібні змагання коло просвіти народу і творення свого письменства, сьміялися з нас і говорили зовсім категоричним тоном:

– І що вам заходиться коло таких дурниць! Час пре до того, що всі люди мусять бути рівні, отже всі національні ріжницї мусять щезнути, а ви працюючи для здвигнення своєї якоїсь нації робите тільки назадницьку, реакційну роботу.

І даремно було говорити їм, що вже хоч би для пропаганди тих самих ідей рівності серед нашої суспільности ми мусимо вживати того язика, яким вона говорить і думає.

– Не нужно! Не нужно! – відповідали диктаторським тоном наші розмовники (а були між ними й родовиті Українці). – Малі нації мусять приставати до великих і вчитися їх язика. Отсе найпростійша дорога до вселюдської рівности» [7, с. 7].

Слід зазначити, що не всі сучасники й соратники Каменяра знаходили в собі силу чинити опір подібного роду пропаганді. У статті «Д-р Остап Терлецький» І. Франко висловлює жаль, що його товариш не зміг уникнути облудного впливу ідей «обрусительства»: «Та загалом у тих промовах, у тих широких узагальненнях ми бачимо сліди розмов Остапових з росіянами; спеціально, як стара знайома, вітає мене фраза про будуще зілляння всіх національностей і індивідуальностей у якусь загальну гармонію, в якій годі буде розпізнати окремі кружки» [6, т. 33, с. 326].

Однак критичний розум Франка, його вміння самостійно й незалежно від *будь-яких* упливів *будь-яких* авторитетів аналізувати факти і робити висновки взяли верх над нав'язуваною ідеєю майбутнього об'єднання всіх слов'янських рік і потоків в одне російське море. І ось уже в одній із статей І. Франко не погоджується з М. Дашкевичем, що, по мірі зближення великорусів та українців, українській літературі доведеться «все меншати і меншати» аби стати частиною літератури ро-

сійської: «Може бути, що колись усі народи й зіллються в одну сім'ю, досі, однак ж, того не видко, а освіта, близьке та мирне життя і тісні взаємини не змогли злити водно, наприклад, німців, французів і італіянців в Швейцарії». Та й загалом «чоловікові незалежному і самостійному», на переконання Франка, «*просто встидно* говорити про «єдинення», «великое будуще», там, де брат брату наступає ногою на горло і кричить: або гинь, а ні – то смерть твоя! Яке там буде «великое будуще» – се ще журавель в небі; ми, котрим ті «временные невзгоды» не дають дихати, тим будущим ситі не будемо» [6, т. 27, с. 194-195].

Неоднозначно в різні періоди життя і творчості ставиться Франко й до самого Драгоманова (зрештою, як і неоднозначними були погляди останнього). Письменник високо оцінює *позитивні* наслідки драгоманівського виховання. Зокрема вміння М. Драгоманова розбудити в молодого покоління галицьких українців дух вільнодумства, критичного мислення, бажання йти «в ногу» з цивілізованим світом, цікавитися культурою, політикою, науковими здобутками передових європейських народів. Справедливу оцінку «женивському громовержцю» дає такий принциповий щодо питань національної ідентифікації дослідник, як С. Єфремов: «Та будши “європейцем української нації”, “западником” у найкращім розумінні слова й консеквентним космополітом щодо мети своєї праці, Драгоманов так само був консеквентним націоналістом щодо форм і способів» [2, с. 466]. Зазначену тезу підтверджують слова самого М. Драгоманова: «Од того, чи більшу, чи меншу працю, й узагалі, чи більше, чи менше впорядкування й у Росії, й поза Росією покажуть українські громадівці власне в теперішні часи, поки в Росії ще ламлеться самодержавство, залежить і те, чи вистоять українці, як щось самостійне, яке безпосередньо йде до великої мети прогресу європейських громад, чи ні, – чи підуть вони як прихвостні за сусідами, скорше всього за Москвинами» [1, с. 157]. Справді, немає жодних об'єктивних підстав вважати М. Драгоманова винятково пропагатором «*обрусительства*», оскільки його внесок у *європросвітництво* українців теж надзвичайно вагомий. Важливо, що саме під впливом драгоманівського космополітизму формувалася Франкова толеранція і терпимість у ставленні до всіх націй і народностей, зокрема й до росіян. Не без впливу М. Драгоманова І. Франко в літературно-критичних працях з увагою і повагою ставиться до творчості провідних російських письменників свого часу – Г. Успенського, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, М. Горького та інших. Так само в унісон із учителем у статті «Формальний і реальний націоналізм» І. Франко декларує своє захоплення літературою, що поетизувала проблеми «бідних та покривджених»: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених» [6, т. 27, с. 362].

Однак в усвідомленні зрілого Франка, який не лише заперечує окремі хибні переконання *вчителя*, але і *вчиться* на його помилках, західноєвропейські ідеали так само безплідні в українському духовному середовищі, як і русофільські, якщо їх протиставляють ідеалам національним: «Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його [Драгоманова. – Р.Г.] очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію» [6, т. 45, с. 283]. Як би важко це не далось Франкові, але він усе ж зумів критично переосмислити ідеї свого вчителя. У статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906) він зазначає, що як політик Драгоманов «до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії – *gente Ukrainus, natione Russus...*» [6, т. 45, с. 430]; а в знаменитій «Поza межами можливого» деталізує підстави такої характеристики: «Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періоді було переконання про конечність міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню» [6, т. 45, с. 282].

Мабуть, причини непослідовності М. Драгоманова у мовному питанні слід шукати у середовищі, в якому формувався його світогляд, і про яке І. Франко писав: «Найменше було українського націоналізму, хоч українська мова, мова окружуючої маси людності, так сказати, сама тислася до панських покоїв та салонів. Звідти, одначе, витискали її московські няньки та французькі гувернери; хіба виїмково послуговувалися нею пани в веселих хвилях, при чарці, в мужесььким товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться» [6, т. 45, с. 424]. Звідси – «і в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації як плебсу не дозволяло йому [Драгоманову. – Р. Г.] ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині» [6, т. 45, с. 430]. До того ж, як наголошує І. Франко: «...Треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український “народ” – се лише мужики та робітники, *plebs*, що говорить українською мовою. Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким “демократизмом”, то над нами як над нацією була б висипана могила» [6, т. 45, с. 437].

Зрілий Франко проявляє більше раціоналізму і прагматизму, ніж його вчитель. Він, скажімо, скептично ставиться до спроб «захвалювання московського кнута, що нібито має бути ліпший для нашого народу

від австрійської конституції» [6, т. 35, с. 402]. Зневажливе ставлення до європейських цінностей у прихильників «русского мира» – давня й запущена хвороба. Причому російські прислужники поза межами Росії у вишукуванні європейських недоліків традиційно перевершують навіть своїх панів у метрополії. Ось як Франко описує подібну підлу і підступну старанність галицьких москвофілів: «Коли задля сеї [російської. – Р.Г.] помочі Гушалевич іменем усього руського народу готов відцуратися свободи, тобто австрійської конституції, то ми бачимо в тім прояви загального москвофільського світогляду, тої шаленої програми, яка думала спровокувати інтервенцію Росії, вмішання її в австрійські діла ненастанним плачем та криком на польсько-німецько-жидівсько-румунсько-мадярські кривди та утиски, а для піддержання і оправдання того крику рада була кожній дійсній чи хоч би лише мнимій кривді і роздувала її до неможливих розмірів, нехтуючи, промовчуючи або навіть руйнуючи все добре та корисне, що досягнули русини в Австрії чи то з ласки правительства, чи завдяки власній праці. Чим гірше, тим ліпше – се був девіз тої партії; чим гірше загалові, народові, тим ліпше для нас, тим ближча російська інтервенція! Скільки підлоти та деморалізації наплоджено! Скільки брехень нагороджено!» [6, т. 35, с. 70].

У статті «Східно-Західні непорозуміння. (З приводу книжки Підеші «Восток і Запад»)» Франко глузує з вічних російських пропагандистських байок про рятівну місію «здорового Сходу» стосовно «загниваючого Заходу»: «Серед малоосвічених, усяких писарів та дрібних чиновників, без сумніву, довго ще не переведуться охочі до таких широких, загальникових балаканин, оті «патриоты свого отечества», яких серце росте при думці, що Москва – се центр усього світу, а «наша матушка Рассея всьому свету галава», що Захід гние і ось-ось розвалиться, і тільки зі Сходу, з-над Волги та Оки, прийде відродження світу – розуміється, в виді містичної трійці: православія, самодержавія і (московської) народності».

Лапідарно Франкове ставлення до москвофільства найкраще характеризують його ж слова: «У такому значенні москвофільство, як і усяка підлість, всяка продажність і деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним» [6, т. 46, кн. 2, с. 261].

Продажність і деморалізація національних еліт завжди щедро оплачувалася імперіалістичною Росією. Тож інвазія, на яку так сподівалися галицькі москвофіли, врешті-решт відбулася. Франко «присмеркового» періоду отримав можливість переконатися у правильності своїх бачень і передбачень. Під час російської окупації Галичини письменник на собі відчув «переваги» тодішнього «русского мира»: від замороження коштів у банку «Дністер» і неможливості отримувати свої скромні виплати – до відправки синів на службу в лавах Легіону Українських січових стрільців та масових арештів нелояльної до російських «визволителів» галицької інтелігенції. Я. Мельник спростовує фантазії деяких

ідеологічно заангажованих радянських франкознавців на тему прихильності письменника до російських загарбників, що нібито проявилася в розмовах з гуцулами про «велику надію на Росію», де «є велика людина, яка дбає за волю трудящих всіх національностей»; або на тему участі Франка в братерській зустрічі львів'ян з «визволителями» 3 вересня 1914 року, коли він «піднесено розмовляв з офіцерами й солдатами російської армії» про життя в Росії та в Україні та «про великих російських і українських письменників Толстого, Горького, Шевченка» [4, 99-100]. Дослідниця аналізує низку віршів І. Франка останнього періоду з виразним антимілітаристським спрямуванням («Царські слова», «Інвазія», «Успіх фортуни», «Під сей воєнний час», «Муж довір'я»), у яких «поет майстерно викриває прикриті лицемірними гаслами, фальшивою риторикою істинні плани Росії» і в яких, «на відміну від пропагандистського штампугу царизму – патетичного образу Росії – «собирательниці русских земель», захисниці братів-слов'ян від австрійського панування, поет показує справжню суть експансіоністських прагнень Росії»:

*Чим ті люди себе тішать,
Що Росія якась мати?
Конче треба стрілять, вішати,
А то як же панувати?
І хто буде шанувати?* [3, с. 191-192]

Для Франка, за його ж словами, «московська “плеть” була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою» [8, с. 390-395]. Тим-то й особливої різниці між імперіалізмом російським, австрійським і польським він не робив. Щоправда, в європейському векторі розвитку Франко убачав природній шлях поступу для української нації, шлях до культури, світла і розвитку, шлях, який мав би вивести наш народ до тих самих цивілізаційних благ, яких ми й досі прагнемо. Однак, на відміну від нинішніх наших надій на добрих сусідів, які мали би допомогти незвичному до світла недавньому в'язневі російської тюрми народів вийти на рівну дорогу до землі обітованої, тодішні Франкові сподівання були більш прагматичними та виваженими, бо стосувалися переважно власних сил і можливостей. Він усвідомлював: «У житті народів нема посвячення. Народ, котрий посвячає себе за другого, є дурнем і не знає, що робить. Найперша задача кожного народу є – стояти за своїми власними інтересами і дбати про своє власне утримання» [6, т. 45, с. 208]. Сам Франко «посвячав» себе лише власному народові, навіть тоді, коли доводилось працювати «в наймах у сусідів». У листі до М. Драгоманова (7 жовтня 1894 р.) про журналістську працю в «Kurjeri Lwowskim» І. Франко пише: «...Заробляю на хліб, і без нього мені нівідки було б жити. “Kurj. Lw.” поки що все ще є найчесніша з польських часописів у Львові, та з його напрямом, особливо тим, який бере верх в останніх часах, польсько-патріотичним, я не можу симпатизувати. Звіс-

но, не можучи довести до того, щоб “Kurj. Lw.” ішов проти сього напрямку або хоч стояв нейтрально, я відгороджую хоч себе самого, пишу про такі речі, котрі лежать осторінь від польсько- і русько-патріотичної фразеології, про справи соціальні та парламентарні і т. д. Певна річ, я дуже не радо сиджу в редакції газети, з котрою чимраз менше можу солідаризуватися, та що ж маю робити? Куди повернутися?» [6, т. 49, с. 521].

Тодішні «братні» обійми поляків стискували галицьких українців не легше, ніж нинішні «братні» обійми росіян. Однак із цим тиском Франко навчився боротися сам, і вчив цього вміння своїх одноплемінників, пояснюючи, «що в житті міжнароднім, богу дякувати, досмертних і нерозривних шлюбів поки що ще не заведено» [6, т. 45, с. 207]. Його ж міркування, висловлені у праці «Наш погляд на польське питання» (1883) й адресовані носіям шовіністичних сподівань на відродження «Великої Польщі від моря до моря», набирають нової актуальності щодо нинішньої путінської Росії: «Держава (підчеркуємо тут слово “державна” в протиставності до “народу”) доти тільки має права існування, доки справді існує; раз вона розсипалась, то се значить, що роль її яко такої назавжди скінчена. Історія не показує нам ані одного приміру, щоб держава (не народ), раз вимазана з ряду держав, здвигнулася коли-небудь після в своїй давній формі» [6, т. 45, с. 206-207]. На переконання Франка, «голошення ідеї історичної Польщі в наших часах, а особливо на непольських землях, є ділом політично безрозумним, з етнографічних взглядів безпідставним, ба навіть для самої польської народності дуже шкідливим, отже ж, і непатріотичним» [6, т. 45, с. 205-206].

В історичному поході українського народу до омріяної власної держави український письменник вбачав символіку та сакральність біблійних мотивів про подорож до своєї волі біблійної нації. І саме з біблійної нації закликав брати приклад Франко своїх земляків. Пророче Франкове бачення всіх можливих труднощів і небезпек подорожі пустелю, його віра й відданість своїй місії, його лідерські здібності й здатність вести за собою людей спричинили природне бажання народу бачити в особі свого провідника власного, українського Мойсея.

Кращі представники українського та єврейського народу неодноразово звертали увагу на аналогії в історичному прагненні двох народів до здобуття власної держави. Зі спогадів Василя Щурата довідуємося, що, перебуваючи у Відні, Франко особисто познайомився із автором монументальної праці «Єврейська держава» Теодором Герцлем. Ось як передає деталі розмови двох чільних представників своїх народів В. Щурат:

«— Мені дуже сподобалася ваша ідея відбудови єврейської держави, — сказав Франко. — Вона мене дуже зацікавила, оскільки є немовби

рідною сестрою нашої ідеї відбудови української держави. Але чи одна і друга є сьогодні здійсненними?

– Чому б не мали бути, – відповів Герцль. – Все можливе на світі, що тільки вміщається в людській голові» [5, с. 124].

На переконання В. Щурата, саме з описаної вище розмови, а також, можливо, під враженнями, викликаними смертю Герцля, у Франка й зародився задум його найвизначнішої поеми – «Мойсей» [5, с. 125].

Загалом до єврейської тематики І. Франко звертався часто. Вона відображена і в поезії (від циклу «Жидівські мелодії» – до згаданої вже вершинної поеми «Мойсей»), і в прозі (від малої – «Гірчичне зерно», «Пироги з черниціями», «До світла!», «Гава», цикл бориславських оповідань – до великої – «Воа constrictor», «Борислав сміється», «Перехресні стежки»), і в публіцистиці («Мої знайомі жиди», «Письма из Галиции», «Eine teuflische und verworfene aufreizung» та інші).

Безумовно, не всі Франкові образи євреїв у художніх творах позитивні. Зокрема, типовий для Франка образ «жидівської п'явки» читається як соціально (а не національно!) зумовлений образ капіталіста-визискувача. Такі образи, як Герман Гольдкремер, були звичайним явищем у світовому літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ століття: досить хоч би згадати образ пана Енбо із «Жерміналю» Е. Золя або образ Бермана в «Спруті» Ф. Норріса.

Так, Франко часом у негативному світлі зображує представників біблійної нації передусім у творах на робітничу тематику («Борислав сміється», «Воа Constrictor», цикл бориславських оповідань). Надто мало серед цих персонажів представників пролетаріату і надто багато – заможних міщан. Однак автор завжди має право на художню правду, для того, щоби читач у творі міг упізнати реалії тогочасної соціальної дійсності. Появу образу «жидівської п'явки» Франко обґрунтовує у своїй публіцистиці. Зокрема в «Письмах из Галиции» він зазначає: «Скажу еще о третьей пиявке края – о евреях, а именно: о больших капиталистах». Франко переконаний: «Нашествие на Галицию евреев-капиталистов очень разоряет край. Почти все помещичьи леса в их руках и вырубиваются разбойничьим способом; горы наши оголели, реки высыхают и каждую весну платят нам разливами, которые портят побережные села». І далі: «Каким образом союз еврейских капиталистов с австрийской бюрократией разрушает национальное достояние в Галиции, это видно всего лучше на нашем лесном хозяйстве» [6, т. 44, кн. 1, с. 128].

Зрештою, Франко викривально зображував і представників різних соціальних верств інших національностей, наприклад, поляків («Основи суспільності»), угорців («Чиста раса») і, звичайно ж, українців («Молода Русь», «Доктор Бессервіссер», поема «Ботокуди» тощо).

До того ж, так само майстерно та переконливо письменник в інших художніх творах змальовував *позитивні* образи євреїв (згадаймо Вагмана із «Перехресних стежок» або Йоська Штерна з «До світла!»).

Аналізуючи роман польського автора Вінцента Рапацького з назвою, яку запозичив згодом для власного твору – «Do światła!», – український письменник солідаризується з гуманістичним змістом твору, виявляє розуміння того, що «сторіччя темноти, фанатизму і кастовості були одночасно сторіччями кривавих переслідувань євреїв» [6, т. 27, с. 182]; що «нетерпимість і переслідування євреїв які часто закінчувалися вбивствами, пограбуваннями і пожежами, мають зловісний вплив і на євреїв, викликають серед них реакцію, примушують їх згуртувати свої ряди для оборони, звужують їхні горизонти, мимоволі деморалізують і розкладають їх, відвертають від цієї науки, що несла їм загибель, і спрямовують живіші та пристрасніші натури на темні шляхи кабалістики, магії і фанатичної виключності» [6, т. 27, с. 182-183]. Водночас Франко бачить і позитивну роль єврейства в історичному розвитку Польщі. Саме від запрошення євреїв до своєї країни Казимиром Великим «ці пришельці з Іспанії, Франції і Німеччини приносять з собою до Польщі великі багатства, великі досягнення західної цивілізації, стають справжніми апостолами освіти і пропагандистами корисних відомостей у войовничій і варварській країні» [6, т. 27, с. 182].

Тож, коли українського письменника ще за життя безпідставно звинувачували в антисемітизмі чи в браку космополітизму й інтернаціоналізму, він як справжній позитивіст апелював до статистичних фактів і наукових аргументів, а не емоцій. З абстрактним співрозмовником спілкувався толерантно й увічливо, що цілком уписується в загальну традицію галицької «внутрішньої» дипломатії, як-от у праці «Eine teuflische und verworfene aufreizung» (1886): «Справді так, я відкликався до потягу самозаховання моїх земляків, русинів і поляків, що живуть на тій землі, яка тепер – не заперечиш цьому – являється головною на весь світ твоєю батьківщиною. Не заперечиш, бо з числа 6 500 000 твого племені на цілій кулі земській – нехай воно множитья, як пісок у морі! – щонайменше 3 260 000, знач[ить], більша половина, замешкує *наші* русько-польські землі. Не заперечиш також, що таке близьке, таке тісне сусідство не зовсім вигідне для нас, канаанітів, і вкладає на нас обов'язок вести з тобою конкурентну боротьбу, до якої вступаємо з нерівними шансами. Не заперечиш також, що останні 40 літ на кождім полі суспільного та економічного життя, на яке тільки захочеш поглянути, принесли тобі стільки користей, побід і здобутків, що ми, канааніти, мусимо думати вже не про відзискання страчених позицій, але лише хіба про нестрачення решти. І знай при тім, Ізраїлю, що коли ти, “борючися” з нами в Галичині вже не за рівноправність, але за гегемонію, потребуєш тільки крикнути, аби Рувім із Парижа та Гад із Америки поспішили тобі на поміч, то ми, канааніти, нівідки не можемо надіятися підмоги.

Отже, поклик до потягу самозаховання був у мене чимось зовсім природним і оправданим. Пішов я в тім огляді, хоч, може, не зовсім сміло, в твої сліди, брате Ізраїлю!» [6, т. 44, кн. 1, с. 478-479].

У цитованій праці український автор неодноразово віддає належне рівню організованості єврейської громади, її вмінню відстоювати свої національні й індивідуальні права. Навіть більше, Франко вкотре закликає своїх земляків переймати позитивний досвід у біблійної нації: «Ти, брате, – бог дав тобі те, що сам називаєш мудрою головою, а Кореле, – віддавна перестиг нас у мудрості користуватися правами, для тебе корисними, а обходити закони, тобі противні. Перестиг нас і перестигаєш племінною дружністю, солідарністю та економічною організацією, супроти котрої ми стоїмо слабкі, роздрібнені та безоружні. Нехай усхне язик мій, коли захочу зробити тобі з сього закид! Навпаки, я рад би поставити тебе взірцем для своїх земляків. Я рад би вказати їм ту невикрутну конечність, аби від тебе переймали ту зброю, якою мусять конкурувати з тобою» [6, т. 44, кн. 1, с. 479].

Подаючи численні статистичні дані, що вказують на «факт що раз то далі посуваного здобування Галичини через жидів», І. Франко не обминає дражливих тем і незручних для євреїв коментарів: «Бачиш, брате, на світі тільки себе й своїх. Що тебе болить, те повинно боліти також усіх інших, над тим повинні плакати небо й земля; що болить інших, на те тобі не хочеться навіть зирнути. Се великий блуд твого серця. Ми в нашій боротьбі не можемо від тебе (з виїмком нечисленних одиниць, які ти, може, назвеш ви родами) надіятися ніякої помочі, ніякого співчуття; але кожда користь, кожда перемога, яку ми виборюємо жертвами свого майна та своєї крові, робиться твоєю природною здобиччю. Признай, брате, що така спілка трохи нерівна і може з часом статися, як німець каже, *ungemutlich* [незручною. – Р.Г.]» [6, т. 44, кн. 1, с. 480]. Не обминає Франко й корисних, на його думку, для самого єврейства порад: «Отже, зі становища самих жидів заняття рільництвом було би корисне та пожадане, бо інакше вони не довго вдержаться на позиціях, які здобули наслідком архіліберальних ухвал нашого сейму з р[оку] 1868, що завели свободу лихви та свободу ділення ґрунтів» [6, т. 44, кн. 1, с. 480]. Звертаючись до уявного співрозмовника, Франко дуже сучасно для наших часів запитує: «Сильний ти також і тим, що свою тактику любиш і вмієш держати в тайні. Але коли хто пальцем покаже на поступи твоєї роботи – чи се вже мусить бути чортівське та огидне підбурювання?» [6, т. 44, кн. 1, с. 479] Така відверта розмова, на переконання Франка, необхідна не для підбурювання одного народу проти іншого, а для захисту слабшого від сильнішого. Завершуючи свій односторонній діалог, Франко констатує: «...Наш селянин, і не тільки сам селянин, у всіх своїх рухах та чинностях економічних залежний від жидів. Що більше, ціла та залежність уґрунтована на безпримірній солідарності жидів, які за кождою корисною позицією, що робить їм можливим визиск народу, борються всіма дозволеними й недозволеними способами, як ось подаванням вищих цін при ліцитаціях, підкупством, погрозами, страшенням, клятвами, і не жахаються навіть злочинів таких, як скритовбійство або отруєння...

Супроти ваших дружніх сил наші роздроблені ніщо. Мусимо організуватися та консолідуватися для боротьби. Моєю метою було не підбурювати проти вас ані допускатися якогось іншого “чортівського та огидного” вчинка, а тільки вказати пальцем на неминучість нашої організації, на потребу *крайової помочі для слабшої сторони*» [6, т. 44, кн. 1, с. 482].

Мабуть, немає серед живих і мертвих (можливо, є серед ненароджених) духовних провідників нашого народу діячів більш свідомих і цілеспрямованих у своєму прагненні до здобуття українцями землі обітваної, ніж Іван Франко. Так само важко знайти серед видатних і геніальних земляків людину, яка б утілювала всі суперечності національної ментальності й водночас тягнулася до ідеалу «цілого чоловіка», що осмислено стає на шлях до свободи й незалежності, а не застрягає, «мов паралітик той на роздорозжжу». Врешті-решт, хто ще, крім Франка, вмів «ненавидіти з великої любові» свій власний народ за нерішучість, за «укриту злість, облудливу покірність», за приреченість «в сусідів бути гноєм» й водночас свято вірити «в силу духа і в день воскресний» його повстання, в те, що прийде час йому засяяти «у народів вольнім колі»?!

Реальний, а не формальний інтернаціоналізм, у розумінні Франка, полягає у вмінні цивілізовано узгоджувати інтереси своєї та інших націй. Щоби досягти взаєморозуміння, терпимості, толерантності й поваги між націями-сусідами, необхідно передусім навчитися вести діалог. Навчитися чесно і відверто говорити і обговорювати всі найприкріші та найнезручніші епізоди з важкої, інколи кривавої, історії міжнародного співжиття. Потрібно навчитися говорити один одному правду і навчитися пробачати один одному минуле заради майбутнього. Так, як навчилися в наш час пробачати і допомагати один одному українці та поляки. Але, щоби навчитися говорити правду іншому, слід передусім навчитися говорити правду собі.

Реальний, а не формальний націоналізм для Франка – це, власне, вміння бачити не лише позитиви, але й негативи національного розвитку. Франко ці негативи бачив. Йому, як і багатьом іншим, реальним, а не формальним, українським патріотам інколи ставало соромно за свій народ, за його повільне просування до землі обітваної. І тоді *дещо негативне про свій народ* він розповідав як «*Дещо про себе самого*»: «Насамперед признаюся в тому гріху, що його багато патріотів вважає смертельним моїм гріхом: не люблю русинів. Проти тієї гарячої любові до “братнього племені”, яка часто бризкає зі шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатися дивною. Але що ж робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я справжніх характерів, а так багато дріб’язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, незважаючи навіть на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз з найкращим наміром,

вбивали мені під шкіру» [6, т. 31, с. 30]. Мабуть, нелегко далось Франкові й таке зізнання: «Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби запевняти, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоб не відчувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадянського духу, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу, – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?» [6, т. 31, с. 31] І коли, попри численні розчарування й тимчасову зневіру, письменник усе ж відчуває себе русином, то «не з причин сентиментальної натури», а з «почуття собачого обов'язку». «Мій руський патріотизм, – зазначає Франко, – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу і ніяка праця не піде на марне» [6, т. 31, с. 31].

Франкова національна самокритика ніколи не була безоглядною чи ренегатською, це була самокритика заради самовдосконалення, це була ненависть з великої любові, це був класичний варіант *odi et amo*. Крім недоліків у поступі власного народу, письменник не губив із поля зору й позитивні зрушення. На відому інвективу П. Куліша – «Народе без пуття, без чести і поваги, / Без правди у завітах предків диких, / Ти, що постав з безумної одваги / Гірких п'яниць і розбишак великих!» – він зауважує: «Бо скажіть ж самі, чи можна так говорити про народ, котрий, будь-які-будь його гріхи – у кожного народу, так як у кожного чоловіка, вони є, і хто знає, чи не більші, ніж у нашого, – а все-таки своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не тратив думки про свободу; про народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий

пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; про народ, котрий помимо довговікового гнету і руйнування не затратив своєї національної окремішності, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів?» [6, т. 26, с. 166]

Так, франкові було знайоме почуття сорому за свій народ, сорому, який переживав кожен *реальний*, а не *формальний* націоналіст. Різницю між першим і другим письменник з'ясовує в однойменній статті. Формальний націоналізм – це абстрактна доктрина, якою прикривають найрізноманітніші, не завжди благородні й гуманні, наміри та вчинки (від пусто-порожньої балаканини на патріотичні теми – аж до етнічних чисток). За Франком, «і Бісмарк, і його Гартман, нищачи поляків у Познанщині, руйнуючи Ельзас для того тільки, щоб викоренити там елемент французький і симпатію до Франції, роблять се виключно іменем... націоналізму, іменем “чистоти раси” і “однорідності національної держави”» [6, т. 27, с. 359]. Справжній, реальний націоналізм і патріотизм полягають не в самообмеженні народного розвитку рамками етнографізму, національних концертів, прихованої (чи й відкритої) ненависті й нетерпимості до представників інших націй і народностей. «Ми далекі від того, щоб нехтувати вагу національного питання, т[о] є[сть] розвою народності у всіх її питомих формах (мові, звичаях, одежі і т. і.); але все-таки не хочемо ніколи забувати, що розвій народності є тільки одним з проявів розвою народу, проявом рівнорядним з розвоєм економічним, громадським, освітнім і т[аке] і[нше]. Певна річ, він тісно в'яжеться з усіма тими проявами розвою; але ж власне для того не можна його уважати за щось кардинального, найважливішого і виключно миродайного: розвій народності без розвою живого народу, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських є або пустою мрією, доктриною або штучним, тепличним витвором. Національна література, штука і т. і. мусить же бути впливом живої потреби нації і заспокоювати ту потребу» [6, т. 27, с. 355-356]. Зрозуміло, що забезпечити повний «розвій народності та народу» може тільки власна національна держава. Зрештою, в одній із статей І. Франко не випадково солідаризується з міркуванням Олександра Пипіна: літературу в повнім значенні того слова може мати тільки той народ, що має своє власне державне життя [6, т. 36, с. 40-42].

Як справжній позитивіст І. Франко по-науковому підходив до питання побудови майбутньої національної держави. З цією метою він уважав за потрібне вивчити досвід минулих змагань за її утвердження. У листі до Ю. Яворського (12 вересня 1894 р.) письменник пише: «Наш южноруський сепаратизм – досить давня річ. Язиково він датується від Остромирового євангелія, політично – від часів Нестора, літературно – щонайменше від Скорини. Прослідити його – певна річ, що дуже інтересно, та на се треба написати цілу історію южноруської цивілізації» [6, т. 49, с. 512].

У знаменитій праці «Поza межами можливого» (1900) І. Франко закликав досягати ідеалів, які у ту пору здавалися недосяжними: «Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо, – переконаний письменник. – Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки» [6, т. 45, с. 284-285].

Сутність ідеалу, до якого, немов біблійний Мойсей, вів своїх одноплемінників єдино правильною стежкою Іван Франко і втілення якого в землі обітованій, цілком згідно з Біблією, за життя сам провідник так і не зміг досягти, теж описано на скрижалях Франкових праць: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися» [6, т. 45, с. 404]. Аби виконати це завдання, «ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів» [6, т. 45, с. 405], – переконаний Франко.

Лексеми «націоналізм» та «інтернаціоналізм» у системі історіософських поглядів Івана Франка не марковані однозначно позитивною чи негативною конотацією. Письменник чітко усвідомлював: значення будь-якого терміна полягає не у формальних номінативах, а у реальному змістовому досвіді мовців. Досвід нашого націо- та державотворення доводить, що український націоналізм завжди «відкликався до потягу самозаховання» українського народу супроти шовіністичних зазіхань інших націй. Водночас справжній інтернаціоналізм в інтерпретації Івана Франка не суперечить, а перебуває в діалектичній єдності з націоналізмом і тільки в цій єдності отримує власний сенс, значущість і можливість для самореалізації. Тож читаймо скрижалі українського Мойсея, написані нашою з ним спільною мовою на основі нашого з ним спільного національно-екзистенційного досвіду. І вірмо: земля обітована – не поза межами досяжності. Більшу частину Мойсеєвої подорожі до неї ми вже подолали...

Література

1. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1996. – 682 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 538 с.
3. Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка / Я. Мельник. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 208 с.
4. Мельник Я. І остання часть дороги... Іван Франко: 1908-1916 / Я. Мельник. – Дрогобич: Коло, 2006. – 439 с.
5. Франкіяна Василя Щурата: листи, статті, спогади / упорядкув., передм., коментарі та покажчики Л. Козак; наук. ред. Я. Мельник. – Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 212 с.
6. Франко І. Збір. творів: У 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1978-1986.
7. Франко І. Переднє слово / Іван Франко // Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм. – Львів: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1906. – С. 3-11.
8. Франко І. *Ukraina irredenta* / І. Франко // Вибрані твори: У 3-х т. – Т.3. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 390-395

*Стаття надійшла до редакційної колегії 05.03.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Піхманцем Р.В.,
д.ф.н., професором Гарасимом Я.І.*

ATIONALISM AND INTERNATIONALISM WITHIN THE SYSTEM OF IVAN FRANKO'S HISTORICAL AND PHILOSOPHIC VIEWS**R. B. Holod**

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature; 76000, Ivano-Frankivs'k,
Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74; e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

The article is dedicated to the problem of Franko's perception of the ideologems «nationalism» and «internationalism» as related historical and philosophic categories including the evolution of the view of the world and philosophic systems and beliefs of the writer. The problem of I. Franko's attitude towards the dialectics of «national» and «international» in the cultural, political, economic and other contexts is being studied.

Key words: *nationalism, internationalism, history and philosophy, cosmopolitanism, socialism, patriotism, mentality.*